بەردنووسێکی هەزارەی یەکەمی پێش زایین
لە 'قەڵایچی' ی بۆکان

ئەنوەر سوڵتانی

٢٠٢٢/٠٣/١٥

ئەم وتارە پێشکەشە بە مامۆستای بەڕێز ڕەحمان وەهاب زادە، شوێنەوارناسی بەئەزموونی کورد، کە لە نووسینی ئەم بابەتە و دۆزینەوەی سەرچاوەکاندا یارمەتی زۆری داوم.

بەگوێرەی هەواڵی بڵاوکراوەکانی 'سازمان میراث فرهنگی ایران' و پشتڕاستکردنەوەی چەند پسپۆڕی ئێرانی و ئوروپایی، لە ساڵی ١٩٨٥ (١٣٦٤ ک) لە هەڵکۆڵینی گردێکی مێژوویی دەرەوەی گوندی قەڵایچی، کە کەوتۆتە ٨ کیلۆمەتریی باکووری ڕۆژهەڵاتی بۆکان[1]، بەردنووسێکی ١٣ دێڕیيان دۆزیوەتەوە[2]. بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە زۆرینەیەک لە شوێنەوارناسان قەڵایچی بە شوێنی زیرتو یان ئیزیرتوی پێتەختی ماناکان دەزانن و تا ئەمڕۆ هیچ بەڵگە و نیشانە و تەتەڵەیەک نەدۆزراوەتەوە کە زمان و خەتی تایبەخۆی 'ماننایی'[3] دیاری کردبێت، دۆزرانەوەی بەردنووسەکە لە جەرگەی حکوومەتی ماننادا، گرنگایەتی زۆری پێدراوە. بەڵام کێشە لەوەدایە کە بەردنووسەکە بە خەت و زمانی ئارامی[4] نووسراوە- خەت و زمانی خەڵکی سووریا و نێوچۆمان، نەک زمانی ناوچەی ماننا واتە کوردستان و ئازەربایجان کە بەداخەوە زانیارییەکی ئەوتۆمان لەسەری نییە.

سەبارەت بە ساڵ یان سەردەمی نووسرانی بەردنووسەکە، 'ئاندرێ لومەیر'[5] شوێنەوارناسی فەرەنسی نووسیویە:

"... ناوەرۆکی بەردنووسەکە ئیجازەی ئەوەمان پێنادات بزانین بەفەرمانی کامیەک لە حاکمانی ماننایی، یا کامە پادشای ماننایی هەڵکەنراوە [نووسراوە]. بەگوێرەی ئەو مێژووەی وا بە یارمەتی تایبەتمەندییەکانی خەتی نووسینی دەوروبەری کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی پێش زایین دەتوانرێت سەردەمی شاهانی مانناییی دەست نیشان بکرێت، ئیرانزو Iranzu لە دەوروبەری ٧١٨ ی پێش زایین [؟][6]؛ ئازا Aza لە ٧١٦/٧١٧ ی پ. ز. (؟) و ئولوسونو Ulsunu لە دەوروبەری ساڵی ٧١٣ ی پ. ز [حوکماتیان کردووە]؛ هەروەها وێدەچێت بتوانین ئەهشاری Ahshari ش کە لە سەردەمی

---

[1] بڕوانە:
https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D9%BE%D9%87_%D9%82%D9%84%D8%A7%DB%8C%DA%86%DB%8C

[2] بەردنووس = تەتەڵە، کەتیبە، لەوحە

[3] ماننا‌کان لە بەشێکی بەرچاو لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زاییندا، لە ناوچەی کوردستان و ئازەربایجانی ئێستا، واتە باشووری گۆلی ورمێ دەسەڵاتی زۆریان هەبوو و دوای ئاشور و ئورارتو، سێهەم قەومی خاوەن هێزی ناوچەکە بوون.

[4] Aramic زمانێکی دێرینی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە و لەگەڵ زمانە سامییەکاندا هاوڕیشە بووە.

[5] Lemaire, André

بۆ زانیاری لەسەر وتاری ئاندرێ لومەیر، بڕوانە کۆتایی ئەم وتارە

[6] بەداخەوە لێرەدا هەڵەیەک کەوتۆتە ڕێکەوتی حکوومەتی شاهانی مانناییەوە و ساڵانی حوکمی ئیرانزو و ئولوسونو بە یەک شێوە بە ساڵی ٧١٣ نووسراوە.. ئەو هەڵەیە دەبێ ڕاست بکرێتەوە دەنا ڕێکەوتی نووسرانی بەردنووسەکەش گرفتی تێدەکەوێت. ئیرانزو لە پێش سەردەمی ئازا (ساڵانی ٧١٧ و ٧١٦ پ.ز) دا لەسەر حوکم بووە، جا ئەگەر قەبووڵمان بێت کە ماوەی ١٠ ساڵیش حکوومەتی کردووە، ئەودەم دەبێ کۆتاییەکانی دەسەڵاتی لە دەوروبەری دەسپێکی حوکمی ئازادا بووبێت (و بەم پێیە ساڵی ٧١٨ ی پێش زایین زیاتر گونجاو دەنوێنێت [ئەنوەر].

حوکمی ئاسەرحدوون (٦٦٩ تا ٦٨٠ ی پ. ز.) و ئاشوور بانیپاڵ (٦٦٠ پ.ز.) [دوو کەس لە شاهانی ئاشوری]دابوون، لە ناو ئەو مێژووانەدا بگونجێنین. تەنانەت ئەگەر ئاماژەیەکیش بە لەتی شکاوی بەردنووسەکە نەکرێت، دیسانەکە لە ڕاستیدا ناوی "ئولوسونو" بە گوێرەی مێژووودیاریکردن و بە ئەگەرێکی نزیک بە دڵنیاییەوە، خۆی لەوانی دیکە وێچووتر پیشاندەدات. لەگەڵ ئەوەشدا نەبوونی زانیاریی ڕێژەییمان لە دەورەی مێژوویی حاکمانی ماننا، دەرەتانی ئەوەمان پێنادات مێژووی وردی نووسراوەکە دیاری بکەین." (لومەیر، سەرەوە، لاپەڕە ٨)

کەوابوو، ئەگەر سەردەمی نووسرانی بەردنووسەکە هەر ئەو ساڵانە بێت وا لۆمەیر دەڵێ (دەوروبەری ٧١٣ ی پێش زایین) یان ئەوەی وا من لە بەراوردکاریی ساڵەکاندا پێیگەیشتم (٧١٨ ی پێش زایین)، هەردوکیان دەکەنە کۆتاییەکانی چاخی ئاسن- کە سەردەمێکی گرنگی ژیان بە تایبەت ژیانی فەرهەنگیی مرۆڤی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناڤینە بە کوردستانەوە.

- لەو ساڵانەدا ئایینی کۆنی میترایی لە گەشەسەندندا بوو و بەرەو ڕۆژئاوا دەکشا؛
- لەولاترەوە، زەردەشتایەتی ئێران و هیندی داگرتبوو؛
- یەهوودییەت بە کتێبی 'عهدعتیق'ەوە هاتبووە مەیدان (٧٥٠ تا ٢٠٠ پ. ز) و مەسیحیەتیش درەنگتر بەلام بە حەماسەتی زیاترەوە لە کۆتایی هەر ئەو هەزارەیەدا سەریهەڵدا؛
- ئاشوورییەکان لە ساڵی ٦٣٩ ی پێش زاییندا ئیمپراتوریەتی کۆنی عیلامیان تێکشکاند، کە تا ئەودەمانە دووهەزارساڵێک بەسەر تەمەنیدا تێپەڕ دەبوو؛
- یەکەم دەوڵەتی یەکگرتووی ناوچەی باشووری گۆلی ورمێ هەر لەو سەردەمانەدا (هەزارەی یەکەمی پ.ز) لە لایەن ماناکانەوە دامەزرا؛ و
- ماوەیەک درەنگتر ئیمپراتۆریەتی ماد (٦٧٨ تا ٥٥٠ پ.ز) و
- بەشوێنیدا زنجیرەی هەخامەنیشی (٥٥٠ تا ٣٣٠ پ.ز) هاتنە سەر ڕووپەڕی مێژووی ناوچە.
- بە کورتی، مرۆڤایەتی ئەو سەردەمانە لە هەژیندابوو و گەلێک ڕووداو ڕوویدەدا کە پێشتر نەبینرابوون.

نە ماننا و نە ئورارتو و نە ئاشوور، وەک سێ هێزی مەزنی ناوچەی ئێمە، لەو گۆڕان و پێشکەوتانە بەدوور نەبوون. بەتایبەت مانناکان، وەک گرووپێک شار-دەوڵەتی سەر گرد و لێوار ڕووبارەکان بەخۆیاندا هاتنەوە و پێداویستیی خۆڕاگری لەبەرانبەر هێرشکاریی بەردەوامی ئاشور و ئورارتو، یەکیخستن و حکوومەتێکی یەکگرتوویان پێکهێنا، کە بەپێی بۆچوونی زۆرێک لە پسپۆڕانی شوێنەوار و مێژوو (لومەیر، یەغمایی، حەسەنزادە)، 'زیرتو' یان 'ئیزیرتو'یان لە تەنیشت گوندی ئێستای قەڵایچی کردە پێتەختی خۆیان. دەسکەوتە شوێنەوارییەکان تا ئێستا، گرنگایەتی شوێنەکەیان وەک شارێکی گەورە بە پەرستنگە و تەلار و هونەری میعماری و کاشیکاریی نایابەوە سەلماندووە و ئەو تایبەتمەندییانە بەسەریەکەوە هاوڕێ لەگەڵ هەندێک نیشانەی مێژوویی، ئەگەری پێتەخت بوونی مانناکان بۆ شوێنەکە دوور لە باوەڕ ناکات. بە تایبەت کە ئەو بەردنووسە تایبەتە ڕاستەوخۆ ناوی دوو خودای خالدی و هداد بە تایبەت خالدی، بە زەعتەر یان ئیزیرتووە پەیوەندی دەدات.

دوای دۆزرانەوەی بەردنووسەکە لە لایەن شوێنەوارناسی ئێرانی 'ئیحسان (ئیسماعیل) یەغمایی' ەوە لە ساڵی ١٩٨٥دا، سەرەتا 'ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق'، پسپۆڕی زمانە دێرینەکان لە تاران خوێندییەوە،

ئینجا ئوروپاییەکان دوو تەرجەمەی دیکەیان لێ پێکهێنا (ئاندرێ لومێر و فرێدریک ماریۆ فەیلس[7])؛ چەند پسپۆڕی دیکەی شوێنەواریش بابەتیان لەسەر نووسی و هەڵیانسەنگاند (بۆ نموونە، یۆسف حەسەن زادە[8]، مەریەم دارا[9] و کازم ملازادە[10] لە ئێران و چەند کەسی دیکەی ئوروپایی).

بەردنووسەکە شکابوو و لەتێک لە دەستەچەپی لای سەرەوەی پێنج ساڵێک دواتر لە بازاڕێکی شتومەکی قاچاخی دێریندا دۆزرایەوە و لەگەڵ بەژنی سەرەکی بەرنووسەکەدا خرایە سەریەک. بە هۆی ناوەرۆکی هەندێک نامۆیەوە بۆ شوێنەکە، کە دواتر باسی لێوەدەکرێت، بۆچوونی زوربەی پسپۆڕان هاوڕێ بوو لەگەڵ ئەگەر و گومان و کەمتر وا بوو بڕیارێکی کۆتایی لە سەر لایەنەکانی کارەکە بدرێت. سەرەتا گوترا بەردنووسەکە لە تەلاری پەرستنگەی قەڵاکەدا دۆزراوەتەوە، ئینجا دوای پرسوجۆ، بەرپرسی کۆڵینەوەکان و دۆزەرەوەی بەردنووسەکە، 'ئیحسان (ئیسماعیل) یەغمایی' گوتی "لە دەرەوەی تەلارەکە، بەڵام لە ناوەوەی دیوارەکانی قەڵادا دۆزیویەتەوە."[11]

بابەتێکی دیکەی جێی باس، خەت و زمانی نووسینەکانی سەر تەتەڵەکەیە. زمانێکی بە برەوی وەک ئارامی لای لەم لە کۆتاییەکانی هەزارەی دووهەمی پێش زایینەوە تا کۆتاییەکانی سەدەی یەکەمی پ. ز لە ناوچەی نێوچۆمان و سووریادا قسەی پێدەکرا و تەتەڵە و بەردنووس و ستێلی پێدەنووسرا. تەنانەت زمانی ئاشوورییەکانیش بوو، کە تەتەڵەی خۆیان پێدەنووسی. بەڵام ئارامیی کۆن لە ناوەڕاستەکانی هەزارەی یەکەمدا برەوی نەما و چەند لقی وەک ئارامیی عیبری و ئەدەبی و درەنگتر مەسیحی لێ جیابوونەوە.

سەردەمی نووسرانی بەردنووسەکەی ئێمە سەردەمی برەوی ئارامیی کۆنە.

ئێستا پرسیار ئەوەیە ئەو خەت و زمانە لە لای ماننا‌کان چ دەکات؟ ئەوان هیچ بەردنووسێکیان لێ بەجێ نەماوە بۆ ئەوەی بزانین بە چ زمانێک دواون. تەنانەت 'ماد'ەکانی دوای ئەوانیش کە بەشی سەرەکییان لە هەمان ناوچەدا ژیاون، هیچ بەردنووسێکیان لێ نەدۆزراوەتەوە! کەوابوو، هۆکاری مەنتیقی و زانستیی بۆ بوونی تاقە یەک بەردنووسی ئارامی لە خاکی ماننا دەبێ چی بێت؟
ئا) ئایا کەسێکی ئارامیزانی ئارامی نووس هاتۆتە ناوچەکە و بەردنووسەکەی نووسیوە؛ یاخود
ب) بەردنووسەکە لە ئەنجامی فتووحاتێکدا، لە ڕێگایەکی دووری وەک ناوچۆمانەوە هێنراوەتە قەڵایچی؟
پ) ئاشکراشە کە ناتوانین بڵێین هی ئورارتووییەکانی بن گوێی ماننا بووە لەبەر ئەوەی بە خەتی بزماریی ئەوان و زمانەکەیان نەنووسراوە.

---

[7] Frederic Mario False که ئێرانییەکان بە 'فالس'ی حونجە دەکەن

[8] بڕوانە ئەم وتارانە:
- "درآمدي بر باستانشناسي، تاريخ و فرهنگ ماناها بر اساس جديدترين يافته ها"، باستان پژوهي، ١٣٨٨، س ٩ ش ١٥صص ٥٤ تا ٦٣.
- "تپه‌ای در بوکان که قطعه‌ای از تاریخ ایران در دل آن نهفته‌است"، ایران اونلاین، ١٣ یا ١٧ آبان ١٣٩٩ اخبار شهرستانها

[9] "استل آرامی قلایچی بوکان، کتیبه بومی منطقه یا وارداتی؟"، نشریه زبان شناخت، سال دهم، شماره اول، بهار و تابستان ١٣٩٨، صص. ١٩ تا ٣٩.

[10] " پادشاهی مانا؛ نگاهی به ساختارهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مانا برپایه آگاهیهای باستان شناسی و جغرافیای تاریخی"، باستان پژوهي، ١٣٨٨،سال ٤، شماره ٧، صص. ٤٥ تا ٥٣.

[11] مەریەم دارا، سەرەوەتر، لاپەڕە ٣٧.

بە بۆچوونی من، یەک لەو وەڵامانەی وا دەکرێ بە پرسیارەکە بدرێتەوە ئەوە یە زمانی ئارامی لە ناوچەیماننا و مادیش برەوی بووبێت و ئەو هێڵە سنوورییەی وا ئێرانییەکان دەیانەوێت لە نێوان ڕۆژهەڵاتی کوردستان و نێوچۆمان بیکێشن و لێکیان جیا بکەنەوە، لە ڕاستیدا بوونی نەبووبێت. بەڵام ئەوە بۆچوونی کەسێکی وەک منە کە لەدەرەوەی ئاڵقەی شوێنەوارناسیم و دیاردەکان یەک لایەنە و تەنیا لەڕێگەی مێژووییەوە سەیر دەکەم- و ئەوە ناتوانێ زۆریش دروست بێت و لەلایەن پسپۆڕانە وەربگیرێت.

خاڵێکی گرنگی دیکە لەو پەیوەندییەدا ناوەرۆکی نووسینەکانە، کە سێبەرێکی دیکە دەخاتە سەر بەردنووسەکە. بە عادەتی بەردنووسە مێژووییەکان، نووسەری بەردنووس دوای ڕاگەیاندنی پەیامەکەی خۆی، جا پەیمانی سیاسی یان سوپایی، بڕیاری حکوومی، ستوونی شانازی، یا فەرمانی شایەک بێت، بۆ ئەوەی نووسراوەکە لەداهاتوودا بە ساغی بمێنێتەوە و نەشکێنرێت و نەدزرێت، لە سەرەتا یان کۆتایی هەموو یان زوربەیاندا تووک و نزایەک ئاراستەی ئەو کەسانە دەکات وا دواتر دەیشکێنن یان دەیشێوێنن و دەیدزن. ئەم بەردنووسە تایبەتە تووک و لەعنەتەکەی هەیە بەڵام هیچ نیشانەیەک لە بەشەکانی دیکەی تێدا بەرچاو ناکەوێت. ئایا بەردنووسەکە بەشی دیکەشی بووە و ئێمە بەهەواڵی نازانین؟

وەڵامی ئەو پرسیارە دەبێ پسپۆڕانی شوێنەوارناس بیدەنەوە، بەڵام منی ناشارەزا دەمەوێت بۆچوونێکی خۆم دەرببڕم: ئێمە لە بەردنووسەکەی سەر چیای تەرەغەشدا[12] بە بێ ئەملا و ئەولا ڕووبەڕووی تووک و نزایەکی هاوشێوە بووینەتەوە. لەوێشدا ئەوەندەی دەرکەوتووە، بەردنووسەکە هیچ بەشێکی دیکەی جگە لەو نفرین کردنانە نییە. بڵێی ئەوە نەریتێک یان داب و ڕەسمێک نەبووبێت کە شاهانی فاتیحی ناوچەکە ویستبێتیان تەنیا بەو چەند دێڕە، و نەک هیچیتر، مۆرکی خۆیان لە شوێنێک بدەن و بوونی خۆیان، سوپایان، دین و ئایینیان و خوداکانیان لەو شوێنە تایبەتە بسەلمێنن؟ بڵێی ئەوە وەک خزمەتێک بە خوداکان (لێرەدا 'خالدی') بەڕێوە نەبرابێت؟ ئەگەر ئەو بۆچوونە کاڵەی من بسەلمێنین، واهەیە چیتر چاو بۆ بەشەکانی دیکەی ئەو دوو بەردنووسە نەگێڕین و لایکەم لە بەردنووسەکەی تەرەغەدا کە شوێنی شێواوی بەردنووسەکە لەگەڵ ژمارەی دێڕەکانیدا کەم و زۆر یەک دەگرێتەوە، چیتر مەجالێک بۆ باوەڕهێنان بە بزربوونی "پاشماوە"کەی نامێنێت.

هەرچۆنێک بێت، ئێستا بەردنووسەکەی قەڵایچی لە تاران لە مووزەی نەتەوایەتی ئێراندا ڕاگیراوە و هاوڕێ لەگەڵ گەلێک ڕەمز و ڕازی هەزاران ساڵەی مرۆڤی دێرینی ئەو دەڤەرە، چاوەڕوانی ڕووناکی خستنە سەر لایەنە تاریکەکانیەتی و بێگومان هەردوو گەلی کورد و ئازەربایجانی، کە خۆیان بە وەچەی مانناکان دەزانن، زیاتر تامەزرۆی بیستنی هەواڵەکانن و خوازیارن لێیان ڕوون بێتەوە ئەگەر دۆزرانەوەی بەردنووسەکە ٢٧٠٠ ساڵێکی پێچوو، ئایا پەردەلادان لەسەر نهێنییەکانی ئەو بەردنووسەش ئەوەندە ساڵی دیکەی پێویستە؟ هیوایە وا نەبێت و زانستی دواڕۆژی مرۆڤ بتوانێ یارمەتی وەڵامدانەوەی زووتری پرسیارەکانی ئەمڕۆی ئێمە بدات.

پرسی خوداکان

12

گرنگایەتی بەردنووس و بەشێکی بەرچاوی دەسکەوتەکانی دیکەی قەڵایچی لە پەیوەندی شوێنایەتی زیرتو یان ئیزیرتودایە. ئەگەر گردی دێرینی قەڵایچی هەمان ئیزیرتو بێت، کە بۆچوونی گەلێک لە دێرینەناسان ئەوە دەسەلمێنێت، بەردنووسەکە لە لایەکەوە بە ڕوونی ناوی دوو خودای خالدی و هداد وەک خودایانی جێگەی ڕێز و پەرستنی خەڵک دەبات (دێری ٥، ١١ و ١٢) و لە لایەکی دیکەوە ئاماژە بە ناوی "زەعتەر" BS/ZcTR دەکات کە دەبێ شوێنی خوداکان یان شوێنێک بێت کە خەڵکەکەی باوەڕیان بەو خودایانە هەیە. زەعتەر هەمان 'زیرتو' یان 'ئیزیرتو'ی پێتەختی مانناکانە کە ئێستا لە لایەن زۆرێک لە شوێنەوارناسانەوە بە قەڵایچی دەزانرێت. لێرەدایە کە دەکرێ ئەو بەردنووسە وەک بەڵگەیەکی قایمی پەیوەندیی خوداکان لەگەڵ زەعتەر (قەڵایچی) بگیرێتە بەرچاو. خودای هداد هی ناوچەی 'سیکان'ە و پەیوەندی بە ماننـاوە کەمترە. بەلام خودای خالدی[13] باوەکوو خودای ئورارتوییەکان بووە، وەک خودایەکی خۆجێ یی، پەیوەندی بە ناوچەکانی باشووری ئورارتو و باکووری ماناشەوە دراوە. کەوابوو ئێمە دەتوانین لە هەڵسەنگاندنی ئایینی ماناکاندا، لە ئیزیرتو بە تایبەت وماننا بەگشتی، هەروەها لە هەندێک شار و ناوچەی دراوسێی ماننا وەک، موساسیر[14] و گیلزان[15]، بەشوێن خودای خالدی دا بگەڕێین.

*****

ئەوانەی گوتران ئاماژەیەک بوون بە مێژوو و ڕووداوەکانی نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە سەر خاکی دەوڵەتی ماننا و باشووری ئورارتو. بەڵام هەموو ئەو باس وخواسە لە پەیوەندی بەردنووسی دۆزراوەی قەڵایچیدا هاتوونەتە گۆڕێ، هەربۆیەش پێویستە بچینە سۆراغی بەردنووسەکە خۆی و ناوەڕۆکی نووسراوەکانی.
ئەوەی من بە بەردنووسی ناودەبەم، لە ڕاستیدا ستوون یان 'ستێل'ێکی بەردینە کە بە گوێرەی نووسینی 'ئاندرێ لومەیر':

"نفرین نامەیەکە بە زمان و خەتی ئارامی، بەرزاییەکەی یەک مەتر ونیو و پانتاییەکەی ٨٠ سانتیمەترە. لە ١٣ دێڕ پێکهاتووە و کەم وزۆر هەموو دێڕەکانی دەخوێنرێنەوە بەڵام وێدەچێت بەشێکی سەرەکی لە سەرەتاکانیدا فەوتابێت (ل ١١٠).... هەموو سێزدە دێڕی پێکهاتەی ئەم بەردنووسە لە ڕاستیدا وەک کۆتایی بەردنووسێک سەیر دەکرێن کە بۆی هەیە لە لای سەرەوەی ئەم ستێلە یان ستێلێکی دیکە، کە بەتەواوەتی فەوتاوە، پێکەوە بەردنووسێکی تەواویان پێکهێنابێت.... لە باری تایبەتمەندییە مێژوویی خەتەوە،... بەردنووسی بۆکان پەیوەندی بە نیوەی دووهەمی سەدەی هەشتەم و ئەگەر وورتری بکەینەوە، کۆتاییەکانی ئەو سەدەیە و سەرەتاکانی سەدەی حەوتەمی پێش زایین پەیدا دەکات..... دەکرێ بڵێین بەردنووسەکە یادگارێکی شاهانە (وەک پەیکەرەکەی 'تل فخریە') یان سوێندخواردننامە، یان پەیمانێکی ژێردەستکردن (وەک بەردنووسەکەی 'سەفیرە')بێت." (سەرەوەتر، ل. ١١٦ ی وەرگێڕاوی فارسی).

با بچینە سۆراغی تەرجەمەکانی بەردنووسی قەڵایچی.

---

[13] Haldi خالدی/ حالدی/ هاڵدی، خودای گەورەی ئورارتویی وماننـاکان
[14] Musasir شارێک لە لای سەرووی زێی گەورە لە خاکی ئورارتودا
[15] Gilzan ناوچەیەک لە ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ و دراوسێیەتی ماننا و ئورارتو

یەکەم تەرجەمەی بەردنووسەکە بە فارسی کاری ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق بووە، ئینجا تەرجەمەی ئینگلیزیی ئاندرێ مولەیر بەڕێوە چووە کە ئەویش هەر ڕەسووڵ بەششاش کردوویەتە فارسی، بەشوێنیدا تەرجەمەی ئینگلیزیی فەیلس هاتووە. لێرەدا هەرسێ تەرجەمەکە خۆیان و وەرگێڕاوی کوردییان بەرچاو دەکەون بەڵام کارەکەی ئاندرێ مولەیر کە ووردەڕیشاڵی زیاتری هەیە خراوەتە پێش هەمووانەوە:

TRANSCRIPTION
1'. ZY.YHNS.'YT.NŞB['].ZNH[--------?]
2'. BLHMH.'W.BŠLM.[K]L.MH.MWTN'.[--?]
3'. ZY.HWH.BKL.'RQ'.YŠMWH.'LHN.B[Y]
4'. T.MLK'.HW'.WLŞ.H'.L'LHN.WLS.
5'. H'.LHLDY.ZY.BZ'TR.ŠB'.ŠWRH.
6'. YHYNQN.'GL.HD.W'L.YŠB'.WŠB
7'. '.NŠN.Y'PW.BTNR.HD[.]W'L.YML'
8'. WHY.WY'BD.MN.MTH.TNN.'ŠH.WQL.
9'. RHYN.W'RQH.THWY.MMLH[H?]MYT MR
10'. 'H.PR'.R Š.WMLK'.H'.ZY.[---]D/R/B.
11'. 'L.NŞB'.ZNH.KRS'H.YHPKH.HD[D.]
12'. WHLDY.WŠB'.ŠNN.'L.YTN.HDD.QLH[.]
13'. BMTH.WYMH'HY.KL.LWŞ.NŞ[B]'.ZNH.

لەبەرنووسینەوەی دەقی بەردنووسەکە بە پیتی لاتینی ئەمڕۆیی لەلایەن ئاندرێ مولەیرەوە وەرگیراو لە تەرجەمەی فارسیی ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق. کۆپی ڕایتسی ئاندرێ مولەیر

دەقی بەردنووسەکە بە زمانی فارسی و کوردی

ب. وەرگێڕاوی فارسیی تەرجەمەکەی لومێر لە لایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە:

١. کسی که این سنگ یادبود را بردارد [...]

٢. در جنگ یا صلح، همه آفت [...]

٣. که وجود دارد در سراسر این زمین. که خدایان ویران کنند خانه

٤. آن شاه را زیرا که او ناسزا گفت به خدایان و او که ناسزا گفت

٥. به خالدی در زعتر. باشد که هفت گاو ماده

٦. شیر دهند یک گوساله را و او سیر نشود و هفت

٧. زن بپزند در یک تنور و آنها نشوند

٨. پر (سیر نشوند)، باشد که محو شود از کشورش دود آتش و صدای

٩. دو آسیاب؛ و باشد که زمینش نمک سوده شود؛ و باشد که بمیرد سرور

١٠. ش، به آشفته خاطری؛ و در حق این شاه که [....

١١. بر روی این استل، که تختش، اورا واژگون کنند خدایان هدا(د)[16]

١٢. و خالدی[17]؛ و که هفت سال متوالی ه-(-داد) برنیاورد بانگش را

١٣. در کشورش؛ و او نابود کند کسی را که ناسزا بگوید نسبت به این سنگ یادبود.

پ. وەرگێڕاوی 'کوردی'ی بەردنووسەکە[18](تەرجەمەی لومێر)
(بەداخەوە دەستم بە دەقی ئینگلیزیی وتارەکەی لومەیر ڕانەگەیشت کە تەرجەمەکوردییەکەم لەسەر بنەمای ئەو بەڕێوەبەرم. وەرگێڕی کوردی).

١. هەرکەس ئەم بەردی یادگارە هەڵبگرێت [....]

٢. لە شەڕ یان لە ئاشتیدا هەموو خەسارێک [...]

٣. کە هەیە لە سەرانسەری زەویدا. خودایان وێرانی بکەن ماڵی

٤. ئەو شایە، لەبەر ئەوەی جنێوی دا بە خودایان و ئەو کە جنێوی دا

٥. بە خالدی لە زەعتەر، با حەوت مانگا

٦. شیر بدەنە یەک گوێلک [ی ئەو؟] و تێر نەبێت و حەوت

٧. ژن لە تەندوورێکدا نان بکەن و ئەوان نەبن

٨. پڕ (تێرنەبن). با نەمێنێت لە وولاتیدا دووکەڵی ئاگر و دەنگی

٩. دوو بەرداش؛ و با زەوییەکەی ببێتە شۆرەکات؛ و با بمرێت گەورە

١٠. کەی بە پەرێشانی؛ و سەبارەت بەو شایەی وا [....

١١. بەسەر ئەم تەتەڵەیەدا؛ کە تەختی، و وەریگێڕن خودایانی هد(اد)

١٢. و خالدی؛ و با حەوت ساڵی یەک لەدوای یەک ه-(داد) بەرز نەکاتەوە دەنگی

١٣. لە وڵاتەکەیدا؛ و نەیهێڵێت ئەو کەسەی وا جنێو بدات بەم بەردی یادگارە.

دووهەم کەسی ئورووپایی "ف. م. فەیڵس"[19] (لە فارسیدا وەک 'فالس' نووسراوە) تەرجەمەیەکی دیکەی دەقەکەی پێکهێناوە. کاری ئەویش وەک هی بەششاش وردە جیاوازییەکی لەگەڵ وەرگێڕاوەکەی لومەیردا هەیە و من بۆ ئاگاداریی زیاتری خوێنەر لێرەدا ئەوانیش دەهێنمەوە باوەکوو وەرگێڕاوی سەرەوەی لومەیر ویچووتریش بێت:

وەرگێڕاوی فارسی ڕەسووڵ بەششاش کەنزەق، وەک یەکەمین وەرگێڕاوی فارسی دوای دۆزرانەوەی بەردنووسەکە:

---

16 هدد، هداد، بەعل (HDD)خودایەکی خەڵکانی شام و نێوچۆمان بوو.

17 خودای باشووری ئورارتو و ماننا. واهەیە پەرستگای قەڵایچی بە ماڵی خودای خالدی بزانرێت.

18 ڕەسووڵ بەششاس جارێک دەقەکەی خوێندۆتەوە تەرجەمەی فاسیی کردووە. جارێکیش تەرجەمەی ئاندرێ مولێری وەرگێراوەتە سەر فارسی. وەرگێراوەکوردییەکەی من لەبەر دەقە فارسییەکەوە پێکهاتووە.

19 Frederic Mario False

1. این سنگ یادبود یانس است
2. برای میهمانی به افتخار او یا برای پایان یافتن هرگونه آفت و بلائی
3. که بود در سراسر [این] خاک؛ باشد که برگزینند اورا خدایان
4. معبد شاهی که اوست ولص اکنون؛ برای خدایان ولص
5. اکنون برای خالدی در زعتر هفت گاو
6. پروار کنند یک گوساله و هفت قوچ دنبه‌دار و هفت
7. زن/ آتش هدیه کنند به یک آتشکده، باشد که آشکار نشود
8. وحی و محو شود از سرزمین تنین آتش و نوای
9. آسیابها و زمینش به شوره‌زار مرده مبدل شود میرک (امیر)
10. فرع، رئیس و شاهی که [تعدی کند]
11. نسبت به این سنگ یادبود. تختش واژگون کند اورا
12. و خدای خالدی و هفت سال نباشد نوای ....
13. به سرزمین ویم اگر برباید مزدوری این سنگ یادبود را.

وەرگێڕاوی کوردی دەقەکەی بەششاش [١٣ دێڕ]:

1. ئەمە بەردی یادگاریی یانس[20]
2. بۆ میوانداریەتی بە شانازیی ئەو یاخود بۆ کۆتایی هاتنی هەرچەشنە ئافەت و بەڵایەک
3. کە بوو لە سەرانسەری [ئەم] خاکە؛ با هەڵیبژێرن خودایان
4. ی پەرستنگەی شاهی کە ئەوە وۆلس[21] ئێستا، بۆ خودایانی وۆلس
5. ئێستا بۆ خالدی لە زەعتەر حەوت گا
6. دابەستە بکەن گوێلکێک و حەوت بەرانی دووگدار[22] و حەوت
7. ژن/ئاگر بەدیاری بدەن بە ئاورگەیەک، با دەرنەکەوێت
8. وەحی و بفەوتێت لە سەر زەویی تنین[23] ئاگر و دەنگی
9. بەرداشەکان و زەویش ببێت بە شۆرەکاتی مردوو و میرۆکەی (میری)
10. لق، سەرۆک و شایەک کە [دەستدرێژی بکات]
11. سەبارەت بەم بەردە یادەوەرییە، تەختی هەڵگەڕێنێتەوە
12. خودای خالدی؛ و حەوت ساڵ نەمێنێت دەنگی...
13. لەسەرخاکی ئەو[24] ئەگەر بەکرێگیراوێک بیرفێنێت ئەم بەردە یادەوەرییە.

وەرگێڕاوی فەیلس [لە ١٤ دێڕدا]:

1. [اگر شاهی (در آینده) وجود داشته‌باشد] که این استل را از میان بردارد [...]
2. در جنگ یا صلح، همه طاعون [ ]
3. که بر تمام زمین وجود دارد- باشد که خدایان آنرا به این خاطر مجازات کنند.
4. کاخ: و او در مقابل (همه) خدایان نفرین شود و

[20] دەبێ ولص یان ئولوسو شایماننا بێت
[21] هەمان شای ماننا.
[22] دەبێ مەڕ بێت نەک بەران.
[23] بۆم ساغ نەبووەوە کوێیە.
[24] دڵنیا نیم چییە.

5 . در برابر خالدی، (خدای) BS/ZcTR باشد که هفت گاو
6 . یک گوساله را شیردهند ولی آنرا سیر کنند و باشد که هفت
7 . زن در یک تنور بپزند، ولی آنهارا پر کنند
8 . و باشد که دود آتش و صدای سنگهای آسیاب
9 . از کشور پاک شود
10 . و باشد که سرزمین او مانند شورهزار شود و در برابر او
11 . فرمانده سردسته (؟) شورش کند و شاه که خواهد نوشت
12 . بر این استل، باشد که هداد تخت اورا بگیرد.
13 . با خالدی و برای هفت سال علف در دشت نروید
14 . در سرزمین او، و باشد که تمام نفرینهای این استل اورا برگیرند (باهم)[25]

وەرگێراوی کوردیی دەقی فەیلس [لە ١٤ دێڕدا]:

1 . [ئەگەر شایەک (لەداهاتوودا) هەبێت] کە ئەم ستێلە لەناوبەرێت [...]
2 . لە شەڕ یان ئاشتیدا، هەموو تاعوونێک
3 . کە لەسەر هەموو زەویدا بوونی هەیە، با خودایان بۆ ئەو کارەی سزای بدەن.
4 . کاخ. و لە بەرانبەر هەموو خودایان تووکی لێبکرێت و
5 . لە بەرانبەر خالدی، [خودای] BS/ZcTR. با حەوت مانگا
6 . شیربدەنە گوێلکێک بەڵام تێری بکەن و با حەوت
7 . ژن لە تەندوورێکدا [نان]بکەن بەڵام تێری بکەن[26]
8 . و با دووکەڵی ئاگر و دەنگی بەرداش
9 . لە وڵاتی بسڕێتەوە
10 . و با خاکەکەی وەک شۆرەکاتی لێ بێت و لە بەرانبەر ئەودا
11 . فەرماندەی تاقم (؟) ڕاپەڕێت و شا کە دەنووسێت
12 . لەسەر ئەم ستێلە، با هداد تەختەکەی لێ بستێنێت.
13 . لەگەڵ خالدی؛ و بۆ ماوەی حەوت ساڵ گیا لە دەشتەکان نەڕوێت
14 . لە سەر خاکەکەی ئەو؛ و با هەموو تووکی ناو ئەم ستێلە داوێنی بگرنەوە (پێکەوە).

کۆتایی قسە،

بەردنووسەکەی قەڵایچی تووکنامەیەکە ڕوو لەوکەسانەی وا دواتر دەیشکێنن، شتی لەسەر دەنووسن یان دەیدزن. ئەو تووک و نزایە واهەیە ئەمڕۆ نرخ و بایەخێکی نەمابێت بەڵام گرنگایەتییەکەی لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەبینرێت:

1 . تاقە بەردنووسێکە بە خەت و زمانی ئارامی کە لە ناوچەیماننا دۆزراوەتەوە و ئەوە پەیوەندی خاکی ماننا بە نێوچۆمان و شامەوە دەدات؛ موکریان و بەگشتی کوردستان یان ئازەربایجان دیاردەیەکی جیاواز و هەڵبڕاو لە فەرهەنگی نێوچۆمان و ڕۆژهەڵاتی ناوین نین.

---

[25] Fales, F. M. (2003). “Evidence for West-East contacts in the 8th BC: The Bukan Stele”, In G. B. Lanfranchi and M.Roaf and R.Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia,* Padova: S.A.R.G.O.N Editrice e Libreria: 131-148.
وەرگیراو لە وتاری مەریەم دارا

[26] لە تەرجەمە فارسییەکەدا نووسراوە "پڕی بکەن" لە زمانی ئینگلیزیدا بە تێرخواردن دەڵێن پڕبوون، بەڵام لە تەرجەمەدا نابێ ئەوە بنووسرێت و لە جیاتییان دەبێ بگوترێ تێر بوون.

2. پەیوەندی زەعتەر (ئیزیرتو) و لە ڕاستیدا قەڵایچی، بە خودای خالدی و هدادەوە دەدات؛ خالدی خودای ئورارتوییەکان بووە و ئەوەش ڕوونکەرەوەی پەیوەندییەکی دیکەی ئیزیرتویە لەگەڵ ئورارتوییەکان و خەڵکانی گیلزان و موساسیر کە باوەڕیان بە هداد هەبوو؛
3. واهەیە لەوانە گرنگتر، پەیوەندی خودای خالدی بێت لەگەڵ ئیزیرتو و ئەوەخۆی پەسندێکی بۆ ناوجەرگەیی و پێتەخت بوونی ئیزیرتو، لەبەر ئەوەی خودایەکی گەورەی وەک خالدی بە شار و شوێنی بچووکەوە پەیوەندی نەدراوە، کەوابوو دەکرێ زەعتەر یان ئیزیرتو پێتەختی ماناکان بوویێت؛
4. سەردەمی نووسرانی بەردنووسەکە (سەرەتاکانی سەدەی هەشتەمی پێش زایین)ە و زۆر جیاواز نییە لە سەردەمی نووسرانی بەردنووسەکەی تەرەغە (کۆتاییەکانی هەمان سەدە).[27]
5. بەردنووسەکە دەوروبەری ٢٨٠٠ ساڵێک پێش ئێستا نووسراوە. ئەو خەڵکانەی وا لەو سەردەمەدا لە سەر خاکی قەڵایچی ژیاون، بە حیسابی جوغرافیا پەیوەندیان بە هەردوو گەلی کورد و ئازەربایجانییەوە بووە کە ئەمڕۆ لە شوێنەکە دەژین، جا یەکیان نزیکتر و ئەوی دیکە دوورتر، لەو ماوە دوورودرێژەدا خاکەکە دەیان جار دەست بەدەست گەراوە و چەندەها هێرشکاریی کراوەتە سەر. هیچ ڕوون نییە لە ماوەی هەزاران سەدە و ساڵی دیکەی دوای ئێمەشدا دۆخەکە چۆن دەبێت و چ چارەنووسێکی بەسەر خەڵک و خاکەکەدا زاڵ دەبێت. گرنگ بۆ ئەخلاقیات و فەرهەنگیکی ئەمڕۆیی ئەوەیە کۆمەلانی خەڵکی ناوچەکە بتوانن بە ئاسایش و هێمنایەتی بژین، ئابووریی و فەرهەنگیان گەشە بستێنێت و دوور بن لە شەڕ و خوێنرشتن. نە کێلە قەبرێک و نە گوند و شارێک نابێ ببنە هۆکار بۆ دژایەتی و ڕقەبەریی نێوان گەلان؛ دەبێ ئارەزووی هەموومان "هاوکاری و دۆستایەتی" بێت و لەپێناو ئەو دوو ئامانجە مەزنەدا هەنگاو بنێین. نرخی خاک نابێ زیاتر بێت لە نرخی مرۆڤ. لە هاوکاری و دۆستایەتیدا پێشکەوتن دەبێت نەک لە داگیرکاری و یەکتر داپڵۆسیندا. با بەردنووسەکانی قەڵایچی و تەرەغە جێگەی شانازیی گەلی کورد و ئازەربایجانی و ئێرانی و ئەرمەنی و ئاشوری بن؛ با هەموولایەکمان لەدەوری ئەو دەسکەوتە مێژووییانە کۆببینەوە و جەژنی هاوکاری و هاوپشتی بگرین!

چەند وتاری پیشەیی

بنەمای کاری من بۆ نووسینی ئەم بابەتە، دوو وتاری ژمارە ١ و ٢ ی خوارەوە بوون:

1. آندره لومر، "کشف یک کتیبه به زبان آرامی مربوط به قرن هشتم پیش از میلاد در بوکان (آذربایجان غربی)"، ترجمه فارسی رسول بشاش کنزق، نشریه اثر، تابستان و پاییز ١٣٧٧، شماره ٢٩ و ٣٠، تهران، صص. ١٠٩ تا ١٢٠

http://ensani.ir/fa/article/220866/%DA%A9%D8%B4%D9%81-%DB%8C%DA%A9-%DA%A9%D8%AA%DB%8C%D8%A8%D9%87-%D8%A8%D9%87-%D8%B2%D8%A8%D8%A7%D9%86-%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A8%D9%88%D8%B7-%D8%A8%D9%87-%D9%82%D8%B1%D9%86-%D9%87%D8%B4%D8%AA%D9%85-%D9%82%D8%A8%D9%84-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%DB%8C%D9%84%D8%A7%D8%AF-%D8%AF%D8%B1-%D8%A8%D9%88%DA%A9%D8%A7%D9%86--%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%BA%D8%B1%D8%A8%DB%8C

بە داخەوە وەرگێڕی فارسیی وتارەکە، تەنیا ئەم تایبەتمەندییە ناتەواوەی بۆ وتاری پرۆفیسۆر لومەیر ڕاگەیاندووە، بەڵام ئەوە تایبەتمەندیی تەواوی وتارەکەیە:

[27] بۆ بەردنووسەکەی تەرەغە، بڕوانە،
An Urartian Rock Inscription on Mt. Taragheh in Iranian Azerbaijan by Mirjo Salvini and Maryam Dara
گۆڤاری ئارامەد، گۆڤاری توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک، بەرگی ١٣، ژمارە ٢ ی ساڵی ٢٠١٩ لاپەڕە ٦٩ تا ٨١ ، ئەنجومەنی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیک و قەفقاز، ئێرەڤان، ئەرمەنستان، بەهاوکاریی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ساڵی ٢٠١٩
بۆ دەقی کوردیی وتارەکە، بڕوانە وەرگێڕاوی هەمان ئەو وتارە،
"بەردنووسێکی ئورارتویی لە چیای تەرەغە لە ئازەربایجانی ئێران"، نووسینی میریۆ سالڤینی و مەریەم دارا، وەرگێڕاوی کوردی ئەنوەر سوڵتانی (لەژێر چاپدایە)

Lemaire, André, "Une Inscription Araméenne du VIIIe S. av. J.-C. Trouvée à Bukân (Azerbaïdjan Iranien)." *Studia Iranica* 27 (1998): 15–30, esp. 16-17

2. مریم دارا، "استل آرامی قلایچی بوکان؛ کتیبه بومی منطقه، یا وارداتی؟"، نشریه زبان شناخت، سال دهم شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸تهران، صص ۱۹ تا ۳۹.

https://www.academia.edu/41423588/%D8%A7_%D8%B3%D8%AA%D9%84_%D8%A2%D8%B1%D8%A7%D9%85%DB%8C_%D9%82%D9%84%D8%A7%DB%8C%DA%86%DB%8C_%D8%A8%D9%88%DA%A9%D8%A7%D9%86_%DA%A9%D8%AA%DB%8C%D8%A8%D9%87_%D8%A8%D9%88%D9%85%DB%8C_%D9%85%D9%86%D8%B7%D9%82%D8%A7_%DB%8C%D8%A7_%D9%88%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AA%DB%8C_Aramaic_stele_of_Qalaychi_Bu__kan_local_or_imported

3. ئەوەش لیستەیەک لە سەرچاوەی پەیوەندیدار بە چەند زمانی جیاجیا سەبارەت بە بەردنووسەکەی بۆکان لە سایتێک بە ناوی بیبلیۆگرافی. وەک دەبینرێت دۆزرانەوەی بەردنووسەکە ڕەنگدانەوەی زۆری جیهانی بەشوێندا هاتووە:

http://cal.huc.edu/browsesigla.php?subclass=Bukan%20Inscription&generalclass=Old%20Aramaic

١

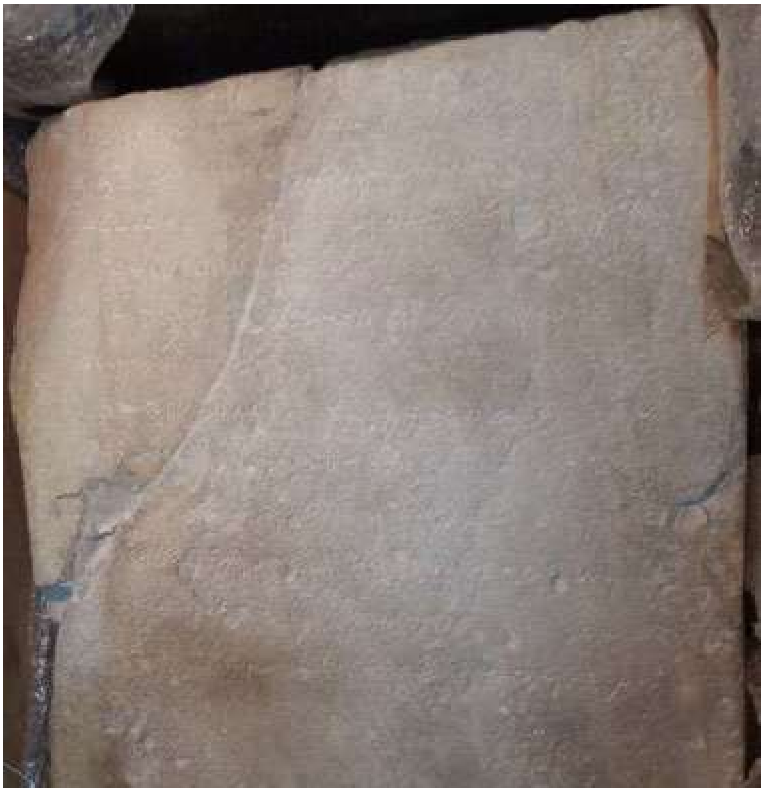

وێنەی ساغکراوەی هەردوو بەشی بەردنووسەکە لە موزەی نەتەوایەتی ئێران، تاران وەرگیراو لە وتاری ئاماژەپێکراوی سەرەوەی مەریەم دارا کۆپی ڕایتسی مەریەم دارا

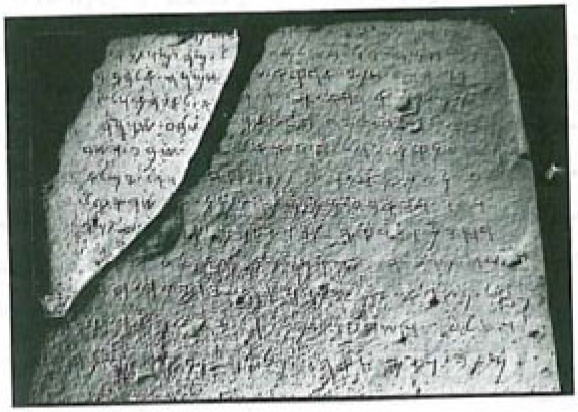

وینەی بەردنووسەکە لە وتاری ئاندرێ مولەیردا. وەرگیراو لە تەرجەمەی فارسیی وتارەکە لەلایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە.
کۆپی ڕایتسی ئاندرێ مولەیر

لەبەرنووسینەوەی دەقی بەردنووسەکە بە ئەلف وبێی ئارامی لەلایەن ئاندرێ مولەیرەوە وەرگیراو لە تەرجەمەی فارسیی وتارەکەی لەلایەن ڕەسووڵ بەششاش کەنزەقەوە. **کۆپی ڕایتسی ئاندرێ مولەیر**